

ЗАСТЪПНИЦИ НА ПРАСЛАВЯНСКИТЕ СЪЧЕТАНИЯ *TJ, *DJ, *KT’ И ПАЛАТАЛИЗАЦИОННИ ПРОМЕНИ НА СЪГЛАСНИТЕ T, D, K И Г ВЪВ ФОНЕТИЧНАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА НА СЕЛО РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО – НОВИ ДАННИ¹

ИЛИЯНА ГАРАВАЛОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
garina@abv.bg

Статията проследява фонетичните промени, настъпили при застъпниците на праславянските съчетания *tj, *dj, *kt’, както и при преградните съгласни t, d, k и z, в резултат от които са се появили рефлексии *ит, жд, ч, ж*. Целта е да се акцентира върху наличието на някои специфични диагностициращи белези на българския език, напълно функционални в разглеждания местен говор, които още веднъж потвърждават неговата етническа принадлежност, както и върху факта, че разположението му във възможно най-западната част на българското езиково землище го превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница. Представеният анализ на мекостната консонантна система на говора на с. Речане, Призренско, се прави въз основа на материал, лично събран от автора по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство там в периода 2015–2019 г.

Ключови думи: диалектология, териториален говор, палаталност, консонантна система, българска национална идентичност

¹ Статията е написана във връзка с работата по проекта „Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища“, подтема 2: „Българските говори в областта Жупа, Република Косово“.

THE REFLEXES OF THE PROTO-SLAVIC COMBINATIONS *TJ, *DJ, *KT' AND PALATALISATION CHANGES IN THE PLOSIVES T, D, K AND Ğ IN THE PHONETIC SYSTEM OF THE DIALECT OF THE VILLAGE OF RECHANE, PRIZREN REGION – NEW DATA

ILIYANA GARVALOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
garina@abv.bg

The article traces the phonetic changes that took place in the Proto-Slavic combinations *tj, *dj, *kt' as well as the changes in the plosives m, ð, k and z that resulted in the reflexes um, ðж, ч, ж. The goal is to highlight certain diagnostic features specific for Bulgarian that are completely functional in the dialect under discussion as further confirmation of its affiliation to the Bulgarian dialects, as well as to bring into focus the fact that the dialect's localisation at the westernmost part of the Bulgarian linguistic territory provides evidence for the continuity of the Bulgarian linguistic continuum and the geographical position of its western border. The proposed analysis of the soft consonant system of the dialect of the village of Rechane in the Prizren Region is based on material collected by the author during the conduction of preparatory courses for university entrance exams in Bulgarian language, literature, history and culture for the local Bulgarian minority during the period 2015–2019.

Keywords: dialectology, regional language variety, palatality, consonant systems, Bulgarian national identity

Социално-историческият и политически въпрос за наличието или отсъствието на българско малцинство в Косово и етническата принадлежност на жителите на областта Средска Жупа е пренесен и на лингвистично равнище преди повече от столетие, като по него вземат отношение редица наши и чужди езиковеди (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2013; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Белић/Belić 1905; Гаравалова/Garavalova 2015; Кочева-Лефеджиева/Kocheva-Lefedzhieva 2003; Кънчов/Kanchov 1900; Павловић/Pavlovich 1939; Селищев/Selishtev 1929; Тончева/Toncheva 2012 и др.). През този сериозен времеви период дебатите затихват и отново се изострят, като наличните в балканския контекст проучвания за произхода и националността на населението от региона много често са политически пристрастни, с превес на едни или други етнически, национални или религиозни тежнения, а езиковедските доводи целенасочено се пренебрегват в полза на определена политическа конюнктура. Затова, в духа на лингвистичната традиция в Сърбия и Югославия от края на XIX в., населението се определя като сръбско, а напоследък и като македонско или ароманско (Младеновић/Mladenović 2005; Белић/Belić 1905; Павловић/Pavlovich 1939; по-подробно вж. Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b; Антонова-Василева 2018в/Antonova-Vasileva 2018c; Гаравалова/Garavalova 2020).

В последните години отново се наблюдава тенденция към изостряне на разглеждания проблем, дължащо се на опитите говорът на славянската общност в областта Средска Жупа да се определи като „македонски“ или „бошняшки“ език в резултат от толерирането на самоопределянето на появилите се след разпадането на Социалистическа федеративна република Югославия нови самостоятелни държави на Балканите. Изследването на техните „микроезици“ (най-общо казано, новообособени на базата на някаква книжовна практика или на опитите за създаване на книжовна практика регионални езици в рамките на дадена държава) поражда развитие на „микрофилологията“ – пореден опит филологията да бъде поставена в служба на актуалните политически процеси (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2013). Ето защо обнародването на нови, обективни научни данни, чрез които да бъдат подкрепени защитаваните от различните страни в спора хипотези за етническата принадлежност на населението на Средска Жупа, е особено важно.

Именно такава е целта на тази статия, в която въпросът за застъпниците на праславянските съчетания **tj*, **dj*, **kt'* и за палатализационните процеси, настъпващи при преградните съгласни *m*, *d*, *k*, и *z* в говора на с. Речане, Призренско, ще бъде разгледан изцяло въз основа на нов диалектен материал, лично събран на терен в периода 2015–2019 г., по време на провеждането там на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура.

За да бъдат убедителни, лингвистичните доказателства в защита на дадена теза за етническата принадлежност на населението от определен регион следва да бъдат поставени в съответния потвърждаващ защитаваната гледна точка историкогеографски и демографски контекст. В държавната територия на Република Косово (самостоятелна държава от 17.02.2008 г.) се включва обширна част от областите Гора и Жупа, чието население, макар и ислямизирано, е с доказано български произход. Гора се дели на две части – Призренска Гора и Кукъска Гора (по имената на най-близките градове Призрен и Кукъс); тя е разположена между планините Шар, Кораб и Коритник, като се намира в държавните граници на Република Косово (19 селища), Република Албания (9 селища) и Република Северна Македония (2 селища), а Жупа включва Дебърско (Република Северна Македония) и териториите на северозапад в Република Косово (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 79; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова/Garavalova 2015: 53; Кочева-Лефеджиева/Kocheva-Lefedzhieva 2003: 134; Тончева/Toncheva 2012: 7). Именно тук е областта Средска Жупа (наричана още Сретечка, Средачка, Призренска или Ябланичка), разположена в южната част на Република Косово и включваща десетина селища в Призренско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 78; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова/Garavalova 2015: 53). Тя се намира югоизточно от гр. Призрен, по горното течение на р. Брезница, в защитена планинска котловина: на север е планинската верига Ошляк, на

изток – планинският предел Превалац, на юг – билото на Шар планина, на запад – върховете Свилен, Марско поле и Въртоп. Достъпна е само през каньона на р. Бистрица откъм Призрен и през Превалац откъм Брезница. Името ѝ на сръбски означава „област“. Богата е на извори, потоци и реки, които при с. Речане се вливат в р. Бистрица, и през нея преминава главният път Призрен – Брезовица – Скопие (Мангалакова/Mangalakova 2008: 91).

За първи път областта Жупа се споменава през 1066 г. по повод бунт на български пастири заради високите византийски данъци. По времето на цар Душан през XIII в. тя е включена в землището на манастира „Св. Архангел“, от 1455 до 1912 г. е в рамките на Османската империя, а в годините на Първата световна война е част от българската окупационна зона, но през Втората световна война е окупирана от Италия и Албания и започва нейната албанизация (Мангалакова/Mangalakova 2008: 84). След края на войната областта Жупа влиза в границите на СФРЮ, а след нейното разпадане, в резултат от различни политически интереси (вж. по-горе), населението ѝ се определя като сръбско, македонско, ароманско, бошнячко и пр., като дори се правят опити да се изведе неговият произход от хетите (Мангалакова/Mangalakova 2008: 84). Научните доказателства, базирани на поредица от исторически, културоложки, етнолингвистични и др. проучвания, включително на анализ на езика на жупаните, свидетелстват за техния български произход, резултат от преселническите движения в епохата на богомилите, когато Албания и прилежащите ѝ територии се заселват с българско население (Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b: 96–100; Антонова-Василева 2018в/Antonova-Vasileva 2018c; Гаравалова/Garavalova 2020 и др.).

Т. Мангалакова цитира няколко демографски сведения за областта, обнародвани през последните близо сто години – на руския консул Ястребов от 70-те години на XIX в.; от преброяването на населението в Жупа през 1991 г. и от данните на Временната административна комисия на ООН в Косово (ЮНМИК), които единодушно сочат, че регионът е населен преобладаващо с мюсюлмани, а броят на християните прогресивно намалява. Така се стига до съвременното състояние на областта, където „нашенци“ живеят в селата Долно Любине (2200 души), Горно Любине (2600–2700 души), Небрегоше (1600 души), Манастирица (2000 души), Речане (1100 души), Пляняне (1200 души), Локвица (500 души „нашенци“ и две сръбски семейства), Драичичи (380 души, от които 70% „наши“, 30% сърби и малко албанци), Мушниково (1700 души – албанци, „нашенци“ и сърби), Бобошевци (7 души), т.е. около 14 500 човека (Мангалакова/Mangalakova 2008: 85–87). В областта има няколко християнски села, но те са сръбски и няколко албански, предимно високо по течението на р. Бистрица, но „нашенци“ не обичат чужденците и рядко ги допускат в селата си, макар че поради силната безработица в последните години се наблюдава тенденция на изселване на местното население и продаване на имотите главно на

албанци, които масово се заселват в района (Гаравалова/Garavalova 2020; Мангалакова/Mangalakova 2008: 87, 92).

Още едно пряко доказателство за българския произход на местното население е фактът, че на 23.06.2003 г. ЮНМИК регистрира неправителствената организация „Културно-просветно дружество на българите от Жупа „Български мохамедани“ със седалище с. Долно Любине, чиято задача е: „да обединим българите от Косово с цел да поддържат, развиват и представят културата и традициите на българската общност в Косово, да работят за задълбочаването на връзките за интелектуално обединение на българите на Балканите, за образование, за представяне на толерантност, демокрация, човешки и малцинствени права, да поддържа и окуражава литературното творчество, да запознава членовете и техните фамилии с древната българска история и култура“ (Гаравалова/Garavalova 2015; Мангалакова/Mangalakova 2008: 93). С помощта на дружеството се организират седем поредни години и кандидатстудентските курсове, в резултат от които бе събран анализираният в статията нов диалектен материал.

Изборът да се изследва диалектът именно на с. Речане бе направен по същите причини, поради които това селище бе избрано и за център на провеждане на кандидатстудентските курсове по български език, литература, история и култура, въпреки че седалището на дружеството, което ги организира, е с. Долно Любине. Село Речане се намира на 11,5 км югозападно от гр. Призрен, на мястото, където в р. Бистрица се вливат няколко нейни притока (от където идва и името му). То е разположено най-ниско в планинската котловина от „нашенските“ селища и е на главния път Призрен – Брезовица – Скопие, което го прави най-лесно достъпно, а следователно и най-оживено и процъфтяващо в региона. Тук има начално и средно училище, както и факултет, където учат и децата от селата, в които училищата са закрити поради липса на ученици.

Както бе отбелязано и по-горе, населението му е изцяло мюсюлманско – няма сръбски или албански семейства, живеещи на територията му, а само отделни хора, част от смесени бракове (при това рядко). Речанци изключително ревниво пазят своя говор, обреди и обичаи – всичко, което ги прави част от „нашенци“, но едновременно с това са и най-уязвими за външните влияния поради своята достъпност (Гаравалова/Garavalova 2015; Гаравалова/Garavalova 2020). Ето защо е необходимо да бъде описано актуалното състояние на техния диалект и той да бъде анализиран с оглед на народностната принадлежност на местното население. Това е от изключителна важност за определяне на западната граница на българското езиково землище и доказване на единството на българския диалектен континуум (напр. в речанския говор са регистрирани някои типично източно-български черти, какъвто е якавият изговор при думи като *тях*, *тяхно*, *някой* и др.).

Важна фонетична особеност на славянските езици и в частност на българския е наличието на меки съгласни. И в тази част на фонетичната сис-

тема, подобно на всички останали езикови равнища, съществуват някои специфично български черти, наличието на които доказва принадлежността на даден говор към българското езиково землище. Най-ярката от тях несъмнено е появата на застъпници *шт*, *жд* на мястото на праславянските съчетания *tj, *dj, *kt' – типологичен белег, отличаващ българския от останалите славянски езици и в частност от сръбския, където се наблюдават рефлексите *ћ*, *ђ* в анализирания случай (Цонев/Tsonev 1981: 281; Мирчев/Mirchev 1978: 155; Павловић/Pavlovič 1939: 27–29). Ето защо появата на тези много характерни застъпници в говора на населението от Средска Жупа се счита за особено показателна при определяне на неговата етническа принадлежност и задължително присъства в разработките на лингвистите, работили по проблема, независимо от коя страна на спора стоят. Застъпниците на тезата за българска етническа принадлежност акцентират върху тяхната функционалност в местния говор, а техните противници се стремят да докажат, че става дума за изключително редки употреби, основно в топоними, които нямат отношение към живия език (Цонев/Tsonev 1981: 281; Павловић/Pavlovič 1939: 27–38; Селищев/Selish-tev 1929: 329–330; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 58–59; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019 и др.).

Ако се приеме, че действително става дума за архаични остатъци в топонимията, чужди (привнесени отвън) и нефункционални за анализирания териториален диалект застъпници, то би следвало да се очаква, че рефлексите *шт*, *жд* напълно ще отсъстват от днешния диалект на речанци или ще се срещат само в названията на географски обекти в района. Анализът на новия езиков материал, събран на терен в с. Речане, Призренско, обаче обективно показва, че и днес, повече от 100 години след първите сведения за него, типично българските застъпници на праславянските съчетания *tj, *dj, *kt' са живи и функционални в говора на местното население, включително и на най-младите негови представители.

Определянето на диалекта на Средска Жупа като смесен както от езиковеди, застъпници на противоположните гледни точки в споменатия по-горе спор (Павлович/Pavlovič 1939: 235–242; Селищев/Selish-tev 1929: 411–416; Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b: 99 и др.), така и от самото местно население (Гаравалова/Garavalova 2020) от съвременна гледна точка напълно отговаря на истината, тъй като са факт както задължителното изучаване на сръбски (в миналото) и бошняшки (сега), така и засилващото се влияние на албанския език вследствие на все по-увеличаващата се имиграция на албанци в държавата Косово и в областта. Това, както подчертава Л. Антонова, не променя факта, че в топонимията, във фамилените имена, в езиковите особености и в самоопределянето на местните хора се пази съзнанието за българската етническа и езикова принадлежност (Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b: 99). Разбира се, топонимите и родовите имена принадлежат към най-устойчивата лексика, затова не е учудващо, че селищните названия, които Селищев при-

вежда като пример за българския произход на населението на Полог, се регистрират и в диалекта на речанци, и то със същия фонетичен облик, показателен за произхода на езика на местното население. Именно голямата близост между говорите от Полог и Средска Жупа принуждава Павлович да цитира руския автор в изследванията си за Призренско, но доводите му против изказаните от него тези не звучат убедително (Селищев/Selish-tev 1929: 229–230; Павловић/Pavlovič 1939: 29–30), защото и до днес в топониимията на региона се срещат рефлексите *шт*, *жд* на праславянските съчетания **tj*, **dj*, регистрирани още от Селищев (срв.: *Приштина вамо, Л’убижда* и *Призрен одмак ѝе. Пише Л’убижда* и *после ваке ѝе ресторан. После околина – Жупа. Л’убине, Нѣбрегоште, Манастирица мѡж да свѣ ѝмаа у Бугарска. Нѣброште* и *после вамо се ѝде прѣма Л’убине.*). Тук следва да се спомене и наличието на фамилията „Bulgari“ и „бугарски“ квартал в с. Речане – факт, който е подробно разгледан и обяснен от Л. Антонова (Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b), затова в тази статия само се отбелязва и потвърждава.

Най-често срещаният застъпник на праславянското съчетание **tj* в говора на с. Речане, Призренско, е *ч* (напр.: *Куй зна какво чѣ наджеш по куча. Рѣнее мийе смо праиле ѝедна куча од чѣрпич. Парѣ трѣба кол’ко да ѝмаш трѣба, кат ѝмаш фамилия, породѣца, куча. И сѣлото му плача, да ѝде. Па не плача хрѣна, не плача за ништа, нѣшто зарѣди овде, ѝма и дѡбѣр бѣкиши, плус бѣкиши нѣвни. И она се сѣча* (сеща), *ооо, кава сум била, вика, со туй сум била. Али се сѣчаш ѝвек.* и др.). Същата съгласна, както и нейният смекчен вариант *ч’* се срещат и на мястото на праславянското съчетание **kt’* (напр.: *Е, тѡ мѡже вика да засечеш и стѣскаш да се избаци, дѡк прѣжши пѡмоч да не ѝде крѣв. Туй смо пѡмочно ѡсобле кад нѣма струѣа* (ток). *А ѝд пѡмочно сум, де кѣве. Ыд ѝди ѝедна од дирѣктора сѣстра ѝсто кѣ ѝе пѡмочно ѡсѡбѣе. Оз* (със) *пѡмоч* Алѡхова. *Ыде уз тѣй пѡмочник, ѝс, сѡс пѡмочник ѝде* (количка, проходилка). *А каквѡ бѣло у Бѡсно, мѡйа чѣрко. Снѣа ми о свѣ тѣйа от Л’уйне с чѣрке, ѝнуке, отѣшли у рѡда. Па ѣве от ѝѣтерво ми чѣрка у Скѡпл’е сѣрце оперѣшала. Ова од Мѡхира чѣрка кѣшл’ала. У нѡч’ кѣша пѣда* (вали дѣжд). *Чѣр нѣкой ѝмаш тѣ, бѣре и стѣвиш, и ѡно прѣко нѡч’ вѣжеш* (вѣржеш) *и ѡно свѣ очѣсти. За двѣйсѣдма нѡч’ – спѣц’ална нѡч’ – тѣ нѡч’ цѣла нѡч’ са ѣчи кѣран – вѣрска кнѣга и клѣн’а се цѣла нѡч’.* *И тѣа нѡч’ ѝе пѣрва нѡч’* *коя Мохѡмед пѡчва да дѡноси Корѣна, стрѣници Курѣна, писан на бѣкови кѡжи*).

При същите фонетични условия се появява и рефлекс *шт* на **tj*, като примерите, макар и по-малобройни, далеч не са редки и се срещат в говора и на най-младите интервюирани ученици, в някои случаи дори успоредно със застъпник *ч* в рамките на едно и също изречение (напр.: *А че тѣримѡ на нѡш вѣч ѝѣно кѣфе, кѣснее. Мѣло пѡмошно ти бѣло тѣбе пѣтике, пѡмочно мѣло. Она нѣма ѡна ни струѣа да плашта, ни вода, ништа, ништа. Мѣштерка вақво, ѝѣ. Е тѡ ѝе мѣштерка. От* (оти) *стрѣй ѝд на кѣща мѣло*), което е показателно за тяхната жизненост и функционалност

в разглеждания диалект. В някои случаи е регистриран и рефлекс k' на *tj (напр.: *Гледат, ѹбава кѹк'а. Плѹдина, шѹма, бѹрови, кѹк'е*). Приведените дотук примери са показателни и още веднъж потвърждават направения от Л. Антонова извод за пътя на фонетичния развой $шт > шч > ч$ или $шт > т > к'$ в диалектната област Жупа (Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b: 58).

Най-често срещаният застъпник на праславянското съчетание *dj в говора на с. Речане, Призренско, е звукът μ , който съответства на писмено отбелязвания със съчетание *дж* африкат в българския език (напр.: *нареджѹем* (заповядвам). *Па не смѹ са виджали то затѹй. Довиджѹен'а. За бѹгарска смо ѹчили за рѹтове, за... окупѹция тѹрская, бѹгарском и за освободжѹения, за бѹлкански сѹвет. Йма одреджѹине* (отредени) *кѹо чѹвек' – пѹтарка* (вид тестено ястие). *Клѹн'аѹу и ѹду на грѹби, на грѹбишта да проджѹат* (Честват и ходят на гробовете, през гробищата преминават да се поклонят). *Рѹджен дѹн ѹбично слѹви са пѹродица* (роднини), *ѹли кой са приѹатели тѹм да ѹдемо. Нѹма откѹде най-више ѹдет у ѹлцин* (име на курортен град) *на мѹре, ѹни довѹджѹат из Фрѹнцѹзко, Нѹмачко от ѹва и дрѹги дѹржаве. Тѹмо смо се виджеле*). И в този случай, както и при *tj, съвсем не са единични случаите, когато при същите фонетични условия се появява и типично българският рефлекс *жд* (напр.: *Йѹ, позѹди вижда са. И ѹна ги вижда, видѹла слѹки* (снимки) *ѹна. Йма тѹй од Манастѹрица доджда и ѹма дрѹгѹри. Йма, ѹма дѹца, ѹооо, у сѹлото рѹждат. Вѹко се ѹткине и се брѹчне* (бодне) – *пѹ рѹжда. Аѹде па да ми пѹкажеш дѹма ѹдреса, свѹ да ми напишеш мѹне тѹмо да се обѹждат у ѹнтернет. Мѹма ги кѹпила за прѹжен рѹжден дѹн. Н'ѹкой стопѹни ѹждат* (изяждат), *ѹд. Па сѹга ѹме мѹсец дѹна ѹво, кѹко сѹ вика, прѹвѹж* (провежда) (първенство футболно), *мѹсец дѹна прѹвѹж тѹ. И като ѹма нѹжда да са ѹпере, ѹвде ѹма си кѹча машинѹ, кѹп'а, бѹн'а се. А виѹе код вѹс нѹшта си не зѹмете, свѹ ѹдете на кѹпено нѹжда*). Редовно срещащите се примери от този тип, регистрирани в речта на речанци от различните възрастови групи, свидетелстват, че тук не става дума за архаизъм, наследен от далечното минало, както твърдят защитниците на тезата за принадлежността на местното население към сръбския етнос, а за живо и функционално явление от българската фонетична система.

Регистрираната висока фреквентност на примерите с развой *tj, *dj > ч, μ в диалекта на с. Речане не бива да се разглежда като доказателство за принадлежността на говора на населението към диалектите на сръбския език, а следва да се обясни с местоположението на диалекта. Още Б. Цонев отбелязва, че наличието на застъпници μ , ν на мястото на *tj, *dj е характерна особеност на моравските говори, докато рефлексите k' , z' са типични за югозападните български говори (Цонев/Tsonev 1918: 12). Призренска Жупа и в частност разглежданото село се намират на границата между тези две големи групи български диалекти и логично, в тях се съчетават особености от всяка от тези групи. Това се потвърждава от факта,

че в речения говор преобладават *ч*, *и* рефлексите на **tj*, **dj*, но се срещат и застъпници *к'*, *г'*, а далеч неспорадичното присъствие на примери с изговор *шт*, *жд* доказва принадлежността на диалекта към българското езиково землище.

Палаталните съгласни *т'* и *д'* също могат да преминават в *ч* и *и* в говора на с. Речане, като регистрирането на редица примери с дублетен изговор *т' // т'' // к' // ч* и *д' // д'' // г' // дж* потвърждава направения от Л. Антонова за областта Жупа извод (Антонова-Василева 2018б/Antonova-Vasileva 2018b: 58), че този развой се дължи на палатализационни промени на денталните съгласни (напр.: *Мъжи ни са бр̀ат'а*. *Ма̀хиров д̀тъц и й̀а смо бр̀ат'а*. *Ама бр̀ат'а й̀амаш*. *Св̀е, и бр̀ат'а, и с̀естра ми б̀ила, и св̀е, ѐва с̀амо й̀а сам̀а с̀ъм о̀вде*. *А д̀е ти са бр̀ат'а? А й̀амамо м̀ийе из й̀ена к̀уча о̀вде, тр̀оцица бр̀ат'а са т̀амо у б̀угарско, тр̀оцица бр̀ач'а*. *М̀ийе с̀у̀што озг̀ор й̀а г̀дст'е, й̀ама*. *Й̀ама г̀дст'и*. *Й̀а з̀ату̀й ти в̀икам на' т̀ебе й̀а не, ка ч̀е у̀зет д̀етето с̀унет* (ритуал по обрязване), *па че д̀одет о̀нея г̀дч'и* (гости), *т̀упане, н̀е з̀на̀м како в̀икате в̀ие о̀ва*. *Н̀иско й̀е, ко л̀убичасто (п̀ъстро) ц̀в̀ече.; г̀р̀дзг'е // г̀рождже*. и др.). Интересно е да се отбележи, че според публикуваните в „Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III“ фонетични карти за западната част на българското езиково землище е задължителен преходът *т' // т'' // к'* пред задни йотувани гласни във форми от типа *братя*, *дявол* и *д' // д'' // г'* пред предни гласни и *й* в думи от типа *гости*; *грозде* (БДА/ВДА 2001: 163–164). Макар че регистрирането на случаи като *г'а* (тя), *г̀р̀дзг'е*, свидетелства, че диалектът не е чужд на тази западнобългарска особеност, анализът на записите от с. Речане показва преобладаване на формите с *т' // т''*; *д' // д''* в разглеждания случай. Нещо повече, за речения диалект е характерна широка дистрибуция на палаталните съгласни *т* и *д* в различни позиции, включително в краесловие (напр.: *Високо с̀игурно високо в̀удт'* (ето). *Т'̀ез* (тази) *д̀руга г̀одина – ф̀урор*. *Да к̀упе й̀една д̀руги като т'̀а̀х*. *А с й̀абука т̀уй й̀е бак̀ла̀ва, сл̀адка й̀е т'̀е* (тя). *С̀ек че д̀ра̀жи (д̀ържи) тр̀ет'а г̀одина*. *Ч̀ум'*. *Т'̀е т̀у̀вой о̀в'а* (тя е точно тази), *што с̀ег м̀алине пос̀ейале*. *Св̀е й̀едеи, а̀ма че т'̀а д̀одет до о̀чи и р̀у̀ки и н̀оги и св̀е, а й̀е т̀а̀ко*. *И о̀на р̀ади ('работи') ут св̀атбе с̀на̀а, тр̀ет'а с̀м̀ена (смяна) р̀ади*. *Д̀руги, тр̀ет'и м̀оже да б̀уде, д̀руги, тр̀ет'и да п̀очует* (почват). *Й̀ама, м̀ало (малко) си до ш̀ко̀ла (училище), н̀ей й̀едан п̀разник, н̀е д̀руги, н̀е тр̀ет'и, св̀е са сл̀авет п̀разници*. *Ѐва сег̀а пор̀аснала, м̀едицѝна тр̀ет'а г̀одина зав̀ършѝла*. *Ѐ па и о̀вай Суз̀анина й̀ена (една) й̀е и т'̀а*. *Й̀а сум г̀ледала на й̀ут'уб й̀ена б̀угарска св̀адба т̀а̀ма*. *Сум й̀мала й̀а й̀ено т'̀авно, али в̀ру̀то ми й̀е* (Имала съм едно тяхно (одеяло), но ми е горещо.). *Ама а̀ко, ако в̀идиш н̀еѝта да н̀е ти й̀е д̀обро, п̀рѐмери на а̀пер̀ат'*. *И ка д̀ойдеш код д̀руго, ка д̀ойде св̀е: кому̀налѝя, стру̀йя* (електричество), *в̀ода и о̀вд'е й̀е пон̀е дв̀еста – п̀етста ѐура си оп̀ус* (на сметка). *Ш̀то и кад'а, бе*. *К̀ьд'а ч̀е идеш?*). Широката дистрибуция на анализиранияте меки съгласни доказва по категоричен начин, че изговорът *ч*, *дж* в цитираните по-горе случаи от типа *бр̀ач'а*, *г̀дч'и*, *ц̀в̀ече*, *г̀рождже* се е

появил под влияние на сръбски, докато за традиционния речански говор са характерни палаталните *t* и *d*. Тук, макар и в единични думи, и то често като фонетичен вариант, се появява и застъпник *дж* вместо консонантите *ж* и *з* предимно в нови чужди думи (срв.: *Ймеа свој фрїдждидер* (фризер). *Мєни йєдна чаша водда дай из фрїдждидер. И пєсле у фрїзер се стай дєста. А сте узеле овде кат че а исто се прєдадже у фрїджерра или у Призрен мєж да сте йєеле?* и др.).

В резултат от подобни стари и нови палатализационни процеси застъпници *ч*, *ц* // *ж* се появяват и на мястото на задноезичните съгласни *к* и *г* в речанския говор (напр.: *Кад мє видели мєне, ай, узеле да плачет. Сє плачемо од овийа лєкари. Плача, ама дє йє пє-добрє. А зяцо не сй брала майчина дүшица* (машерка) *дєк имало? Түй йма майчина дүшица. Майчина дүшица у май одма цєтєт йма ове. Иди тамо у чуше* (в ъгъла). *Ка йа прати у дүджена* (дюкяна), *ама брє нй пєла цєнт, вика, нєче да зядржи. Е, тє мєже вика да засечеш и стйскаш да се избаци, Рад'ат* (работят) *саямо Речанци и ове од овде саямо чүвали* (сме чували). *И доктор йма у Речане, не мєга ли до Речане да дєдджееш? Кяко йдет у школа, у основна, у гимназия у свє йдет у Речане. Ёве ти Джурдждудан* (Гергьовден). *Па мєддже да дєе с тєбе. Мєдджет, ранєе тє йє бйло. // Мєж да йма и мєчечике пєсле. Не мєжете да йдете блйзо. Ако мєже нєкой да глєда да дєди да зяради код мєне. Народ се мнєжи, хєрата жйвет*). Л. Антонова регистрира наличието на същите дублети и в думи от албански произход на мястото на силно палатална съгласна *г'*: *От тазй мучєница се вадила г'йза. // мйза. Да йє сварйш, па да извадиш енй мйза*, подчертавайки, че изговорът *дж* в диалекта се е появил под влияние на сръбски, докато за традиционния говор е характерно *д''// г'* (Антонова-Василева/ Antonova-Vasileva 2018a: 58–59). В диалекта се регистрира и успоредна употреба на лексемите *шекер* // *шечер*, но това не се дължи на преход на *к* в *ч* (както в Банско напр.), а на факта, че двата облика на чуждицата отразяват фонетичните особености на заемането на двата езика (сръбски и български) (срв.: *Ако ти трєба шєчер, є ти йдш че ставйш. Мойа мүй тийє без шєчер, йа нє – нйкако. Без шєчер єли уз шєчер? Сладка єли без шєчер? А очеш шєчер да түйш? Ёво и шєчер сум дєнєла. // Ваймо у шєрна йайца че нєсиш, йайа и шєкер. Йєна чаша шєкер, йєна чаша млєко. Я вйше водим и двє шєли че попйем без шєкер, нєго нє нєго мала шєкер да не йма*).

В говора на с. Речане, Призренско, в резултат от действието на втората палатализация на мястото на задноезичната съгласна *к* се появява *ц*, във вариант с *к*, но в анализирания материал не са регистрирани примери с промяна *г > з*, както и не се отбелязва промяна на *г* пред предна гласна при образуване на множествено число на думата (срв.: *до очи и рүйки; үчбєници* (учебници); *Профєсори свй че бидет и учєнийци свяка школа – гимназия, медицина, технйчка*). Едновременно с това в говора се регистрират и палатални *к* и *г* в различни фонетични и фonomорфологични позиции, включително и като вариант на посочените по-горе примери (напр.: *Ё*

вѣк' *две* мѳже. *Бѳйрак* видите, **нѣк'е** стѳв'ат зѳставу, а **нѣк'е** кѳте (Сватбарското знаме виждате ли, някои поставят на високо, някои го кичат.). *Имаиш бре* кнѳга, кнѳга *имаиш*, а *ниѳе тѳке*, ѳле код нѳс е **вѳк'е**. Мѳж да *има* и мѳечечике пѳсле, *има* кой **мѳйк'а** код дѳте *што* брѳни и бѳлее сѳди и чѳти (кротувай). *Ама* нѳ *иде* на **сѣнк'ѳ** пѳ-ладки (хладни). *Иѳа сум* **тѳйк'а**. *Ако* *ѳчеш ѳвде*, а *ѳе* **сѳйк'а** (тука). *Да* нѳ *ѳе* ѳва *Джевѳто ѳнук'е*. *Рѳно* ми *ѳмрела* мѳа **мѳйк'а**. *ѳво* нѣкий *стѳрий рѳч*, *ѳн* не **вѳк'ет** *вѳч* (Това е някоя стара дума, която вече не се използва). *ѳна* кнѳгу *ѳзела*, *ѳсто* кат *ѳтец* зѳла кнѳги *ѳве*, *ѳнструкѳии*, *Шѳбан* че дѳнесе од *ѳздѳр*, и пѳсле *ѳна* че *ѳзе*, и пѳсле *има* пѳно **кнѳг'е**. *А* *ѳндийска* ли сѳ *вѳка*, *кѳко* сѳ *вѳка* *г'ѳ* (тя), *сѳрийѳа* *ѳѳ*. *Аа*, *ѳѳс*, *аа*, **тѳзг'аа** (тезгях). Това явление е типично за северозападните, част от югозападните и част от югоизточните български говори (БДА/BDA 2001: 165). В разглеждания говор, макар и рядко, се регистрират и меки *ч* и *ѳ* (срв.: **Елѣнч'ѳтъ** *слѳбо* у *зелѣното*, *рийѳедко* *нѳгде*, *нѳгде* по *високо*, *как* *гѳѳре* дѳлеко *сѳрна* че *видж'е*. **Ч'ѳла** *ѳ* за *тѳбе*. **По кѳѳ'ке** (неравност, баир).

Анализът на представения материал от с. Речане, Призренско, дава основания за няколко извода. В него и днес се регистрира наличието на типично българските рефлексии *шт*, *жд* < *tj, *dj и *kt'. При това те са напълно жизнени и функционални в разглеждания диалект, срещат се в речта и на най-младите жители на селото. Това, както и фактът, че в речанския говор се срещат някои изключително стари български палатализационни промени на съгласните *т*, *д*, *к* и *г*, свидетелства по категоричен начин за етническия произход на населението, което го говори. Това е факт от особена важност за точното определяне на западната граница на българското езиково землище.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л. Актуални тенденции в славистиката – новите езици, микроезиците и микрофилологиите. – Български език, Приложение, с. 274–282.
- Антонова-Василева 2018а: Антонова-Василева, Л. Запазването на българските говори в Косово – перспективи и проблеми. – Езиков свят, № 16.
- Антонова-Василева: 2018б: Антонова-Василева, Л. Езикът на българите в Косово. – Македонски преглед, № 3, с. 93–102.
- Антонова-Василева 2018в: Антонова-Василева, Л., Към въпроса за актуалните западни граници на българския език – българските говори в Косово. – В: Общество. Думи. Съзнание. Юбилеен сборник в чест на езиковедите А. Пачев, Ив. Касабов и М. Стаменов. София, АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Антонова-Василева 2019: Антонова-Василева, Л. „Раховечкият език“ или говорът на българите в Раховец (приета за печат).
- БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (Авт. колектив), Книгоиздателска къща „Труд“, София.

- Белић 1905: *Белић, А.* Дијалекти Источне и Јужне Србије. Београд. Штампано у Државној штампарији краљевине Србије.
- Гаравалова 2015: *Гаравалова, Ил.* Българистиката в Република Косово. – Българистика, № 31.
- Гаравалова 2020: *Гаравалова, Ил.* Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Р. Косово (под печат).
- Кочева-Лефеджиева 2003: *Кочева-Лефеджиева, А.* За българския език в Косово (фонетични особености). – Македонски преглед, № 4.
- Кънчов 1900: *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. София, Българско книжовно дружество.
- Мангалакова 2008: *Мангалакова, Т.* При нашенци в Косово и Албания. <http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Mangalakova_Nachenci_v_Kosovo_i_Albanija.pdf> (data na dostap: 25.06.2020).]
- Мирчев 1978: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, Наука и изкуство.
- Младеновић 2005: *Младеновић, Р.* Граматична основа именица са номинативом множине на -и (мужи, синови, дедови, прући, јарићи) у јужнометохијским и северно шарпланинским говорима. – Јужнословенски филолог, LXI, Београд, с. 145–177.
- Павловић 1939: *Павловић, М.* Говор Сретечке Жупе. Србски диалектоложки сборник. Т. VIII. Београд, Штампарија „Слово“.
- Селищев 1929: *Селищев, А. М.* Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии. София, Издание Македонского научного института.
- Тончева 2012: *Тончева, В.* Непознатата Гора. София, Род.
- Цонев 1981: *Цонев, Б.* История на българския език. Т. 1. Обща част. Наука и изкуство. София. Фототип. от изд. от 1940.

REFERENCES

- Antonova-Vasileva 2013: *Antonova-Vasileva, L.* Aktualni tendentsii v slavistikata – novite ezitsi, mikroezitsite i mikrofilologiiite. – Balgarski ezik, Prilozhenie, s. 274–282.
- Antonova-Vasileva 2018a: *Antonova-Vasileva, L.* Zapazvaneto na balgarskite govori v Kosovo – perspektivi i problemi. – Ezikov svyat, № 16.
- Antonova-Vasileva 2018b: *Antonova-Vasileva, L.* Ezikat na balgarite v Kosovo. – Makedonski pregled, № 3, s. 93–102.
- Antonova-Vasileva 2018c: *Антонова-Vasileva, L.* Kam vaprosa za aktualnite zapadni granitsi na balgarskiya ezik – balgarskite govori v Kosovo. – In: Obshchestvo. Dumi. Saznanie. Yubileen sbornik v chest na ezikovedite A. Pachev, Iv. Kasabov i M. Stamenov. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”.
- Antonova-Vasileva 2019: *Antonova-Vasileva, L.* “Rahovechkiyat ezik” ili govorat na balgarite v Rahovets (prieta za pechat).
- BDA 2001: Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I–III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. (Avt. kolektiv). Sofia, Knigoizdatelska kashta “Trud”.
- Belič 1905: *Belič, A.* Dijalekti Istočne i Južne Srbije. Beograd, Štampano u Državnoj štampariji kraljevine Srbije.

- Garavalova 2015: *Garavalova, Il.* Balgaristikata v Republika Kosovo. – Balgaristika, №. 31.
- Garavalova 2020: *Garavalova, Il.* Savremennata ezikova situatsia v oblastta Sred-ska Zhupa, R. Kosovo. (pod pechat).
- Kocheva-Lefedzhieva 2003: *Kocheva-Lefedzhieva, A.* Za balgarskiya ezik v Kosovo (fonetichni osobenosti). – Makedonski pregled, № 4.
- Kanchov 1900: *Kanchov, V.* Makedonia. Etnografiya i statistika. Sofia, Balgarsko knizhovno druzhestvo.
- Mangalakova 2008: *Mangalakova, T.* Pri nashentsi v Kosovo i Albania. <http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Mangalakova_Nachenci_v_Kosovo_i_Albanija.pdf> (data na dostap: 25.06.2020).]
- Mirchev 1978: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Mladenović 2005: *Mladenović, R.* Gramatična osnova imenica sa nominativom množine na -i (muži, sinovi, dedovi, pruci, jarići) u južnometohijskim i severno šarplaninskim govorima. – Južnoslovenski filolog, LXI, Beograd, s. 145–177.
- Pavlovič 1939: *Pavlovič, M.* Govor Srećečke Župe. Srabski dialektološki sbornik. T. VIII. Beograd, Štamparija “Slovo”.
- Selishtev 1929: *Selishtev, A. M.* Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoricheskie, etnograficheskie i dialektologicheskie ocherki severo-zapadnoi Makedonii. Sofia, Izdanie Makedonskogo nauchnogo instituta.
- Toncheva 2012: *Toncheva, V.* Nepoznatata Gora. Sofia, Rod.
- Tsonev 1981: *Tsonev, B.* Istoriya na balgarskiya ezik. T. 1. Obshta chast. Nauka i izkustvo. Sofia. Fototip. ot izd. ot 1940.

✉ Доц. д-р Илияна Гаравалова

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Iliyana Garavalova, PhD

Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria